

BACHELOROPPGAVE MED FORSKNINGSMETODE

En litteraturstudie

Hvilke faktorer påvirker hvorvidt mennesker med utviklingshemming som bor i bofellesskap får ivaretatt sin rett til selvbestemmelse?

Universitetet
i Stavanger

Det samfunnsfaglige fakultet

Bachelor i sosialt arbeid

UIS mars 2022

Kandidatnummer: **4517**

Antall ord: **9859**

Innholdsfortegnelse

1.0 Innledning	4
1.1 Bakgrunn for tema.....	4
1.2 Presentasjon av problemstilling og avgrensing.....	4
1.3 Formålet med oppgaven	5
1.4 Begrepsavklaringer.....	5
1.4.1 Psykisk utviklingshemming	5
1.4.2 Selvbestemmelse	6
1.4.3 «Tjenesteyter» og «bruker».....	7
2.0 Teori.....	8
2.1 Rettigheter og lovverk rundt selvbestemmelse	8
2.2 Relasjonell tilnærming	9
2.3 Tillit og makt.....	10
3.0 Metode	12
3.1 Valg av metode.....	12
3.2 Litteraturstudie	12
3.3 Datainnsamling og fremgangsmåte	13
3.3.1 Inklusjons- og eksklusjonskriterier	15
3.4 Analyse av artikler ved hjelp av en oversiktstabell.....	16
3.5 Presentasjon av forskningsartiklene	18
3.6 Oppgavens troverdighet	20
4.0 Diskusjon av funn.....	22

4.1 En relasjonell forståelse av selvbestemmelse.....	22
4.1.1 Ytre forhold påvirker rommet for beslutninger.....	23
4.1.2 Kvaliteten på relasjonen.....	24
4.2 Tjenesteyters holdninger og normer i samfunnet.....	25
4.3 Tjenesteyterens makt vs. brukernes selvbestemmelse.....	26
4.4 Betydningen av ansvarsreformen.....	28
5.0 Avslutning.....	31
6.0 Litteraturliste.....	32

1.0 Innledning

1.1 Bakgrunn for tema

Personer med utviklingshemming har på samme linje som alle andre i samfunnet rettigheter som støtter deres rett til selvbestemmelse og det å styre og ta beslutninger for eget liv. Disse rettighetene ligger forankret i, pasient- og brukerrettighetsloven og i FNs konvensjon om rettighetene til mennesker med nedsatt funksjonsevne.

I praksis i bofellesskapet er det forhold som kan oppstå som gjør at hver enkelt brukers selvbestemmelsesrett ikke blir oppfylt. Eksempel på disse kan være arbeidskultur, turnus, rutiner, normer og effektivitetskrav i kommunene. Jeg har selv opplevd gjennom deltidsjobb på bolig for utviklingshemmede at ansatte kan ta beslutninger basert på dårlig tid og mange krav og oppgaver som skal gjennomføres. Disse avgjørelsene kan gå utover brukerne, eksempelvis ved at det dem ønsker å fylle fritiden med ikke lar seg gjennomføre med personalets mange oppgaver.

Temaet selvbestemmelse og brukergruppen psykisk utviklingshemmede er sosialfaglig relevant. I det yrkesetiske grunnlagsdokumentet for sosionomer (2015) står det at tjenesteytere skal ha respekt ovenfor brukernes verdier og ønske om kontroll over eget liv. Sosionomen skal gjennom samtale og tilrettelegging for medvirkning bidra til å styrke hver enkeltes mulighet til å leve i samsvar med egne verdier, muligheter og begrensninger (s.4) Sosialarbeidere har et ansvar for å bistå mennesker som ikke kan ivareta egne behov og interesser, dette inkluderer psykisk utviklingshemmede ettersom en stor andel av brukergruppen er avhengige av tilrettelagte tjenester (FO, 2015, s. 5).

Ikke alle utviklingshemmede har muligheten til å se og forstå sitt eget beste eller uttrykke sine behov. De trenger veiledning, omsorg, støtte og nestekjærlighet fra tjenesteytere for å sammen oppnå brukerens beste og deres interesser (FO, 2015, s. 5).

1.2 Presentasjon av problemstilling og avgrensing

Jeg har valgt å undersøke hvilke faktorer som påvirker hvorvidt mennesker med utviklingshemming som bor i bofellesskap får sin rett til selvbestemmelse ivaretatt. Jeg skal se nærmere på selvbestemmelse i lys av en relasjonell tilnærming i det sosiale arbeidet, tjenesteyternes foruuntatte holdninger i samhandlingen, tjenesteyterens makt og

betydningen av ansvarsreformen. Jeg har valgt å avgrense oppgaven min til å ta for meg disse områdene for å svare på min problemstilling ettersom dem var gjengående i mine utvalgte artikler.

Jeg har videre valgt å avgrense brukergruppen personer med utviklingshemming til at det blir tatt utgangspunkt i dem som bor i bofellesskap. Det blir da flere forhold som har betydning for selvbestemmelse som ikke blir belyst i denne oppgaven, som for eksempel påvirkning i skolesystem, forhold på arbeidsplassen, forhold på dagtilbud eller foreldre og pårørendes påvirkning. Grunnet oppgavens omfang har jeg valgt å ta utgangspunkt i forhold som oppstår i bofellesskapet.

Problemstillingen blir med det: *Hvilke faktorer påvirker hvorvidt mennesker med utviklingshemming som bor i bofellesskap får ivaretatt sin rett til selvbestemmelse?*

1.3 Formålet med oppgaven

Målet med denne oppgaven er å belyse hvordan personer med utviklingshemming som bor i bofellesskap får ivaretatt sin rett til selvbestemmelse og hvilke forhold som kan påvirke dette. Videre er formålet å øke kompetanse og bevisstgjøring rundt temaet selvbestemmelse generelt sett, og belyse krevende forhold som oppstår i det sosiale arbeidet i ivaretagelsen av den. Jeg vil fremheve betydningen av en rettighet som er gitt alle mennesker uavhengig deres kognitive ferdigheter. Mennesker med utviklingshemming er sårbare for å bli undervurdert, med denne oppgaven vil jeg øke vår bevissthet om forhold av stor verdi knyttet til en gruppe som lett kan bli undervurdert og ikke sett.

1.4 Begrepsavklaringer

For å best forstå handlingen i oppgaven videre vil jeg definere noen av fagbegrepene som er relevante og som står sentralt i oppgaven min. Disse begrepene er; psykisk utviklingshemming, selvbestemmelse, tjenesteyter og bruker.

1.4.1 Psykisk utviklingshemming

Diagnosen blir klassifisert i det medisinske kodeverket som ICD-10, og er en medisinsk diagnose. For å fylle det medisinske diagnosekriteriet må personen vise en IQ på under 70, i tillegg kartlegge deres evner innen motorikk, språk, sosial kompetanse og evne til å klare daglige gjøremål (NAKU).

For at en person skal bli diagnostisert med en form for psykisk utviklingshemming må personen ha en betydelig funksjonsnedsettelse i intellektuelle, sosiale, og praktiske ferdigheter. *NAKU – Nasjonalt kompetansemiljø om utviklingshemming* skriver i artikkelen *den medisinske diagnosen psykisk utviklingshemming* at man kan dele diagnosen inn i fire grader av utviklingshemming. Det blir delt inn i lett, moderat, alvorlig og dyp psykisk utviklingshemming avhengig av hvor store utfordringer personen har (NAKU).

Personer med utviklingshemming er ikke en ensartet gruppe mennesker. Graden av utviklingshemming bestemmes gjennom testing av personen. Dette viser at utviklingshemming er en felles betegnelse for flere tilstander som alle har til felles at de har kognitive funksjonsnedsettelser. Det vil si at alle personer med psykisk utviklingshemming har veldig ulike individuelle utfordringer (NAKU).

1.4.2 Selvbestemmelse

Ellingsen forklarer i boken *Selvbestemmelse – egne og andres valg og verdier* at begrepet selvbestemmelse er vanskelig å forklare, av hva det innebærer og hvilke grenser det har. Det som er klart, er at begrepet handler om valg og beslutninger (Ellingsen, 2007, s.25). For å forklare begrepet kan man se på motsetninger til å gi en forklaring. I dette tilfellet brukes avmakt og tvang som en motsetning. Selvbestemmelse kan knyttes til å være noe positivt og i en betydning av selvrealisering. Ser vi på begrepet fra allmenne betraktninger, er det en vanlig oppfatning at om man har selvbestemmelse, så bestemmer man selv og ikke andre som bestemmer for en (Ellingsen, 2007, s.28). Tvang og avmakt illustrerer begrepet godt med å vise til det motsatte av, altså hvor andre bestemmer for deg og ditt liv.

Det å bestemme selv handler om valg, og valgene man tar og dem man ikke tar er med på å forme oss til dem vi er og uttrykker noe om hvem vi er. Hva man bestemmer oss for handler om å velge ut fra hva som opptar oss, hvilke verdier man har og hva som er viktig for oss (Ellingsen, 2007, s.30). Gjennom selvbestemmelse og muligheten til å ta slike beslutninger former man hvem man er, og unngår å bli formet av andre gjennom deres oppfatning av hva som er best for den andre part. Å kunne bestemme over eget liv skal ikke undervurderes eller tilsidesettes på grunnlag av nedsatt funksjonsevne. Dette nevnes i Stortingsmeldingen Meld. St. 45, 2012–2013: «Frihet og likeverd» at retten til å ta valg i sitt eget liv kan ikke tilsidesettes på grunn av en persons kognitive egenskaper (Barne- og familiedepartementet, 2013).

1.4.3 «Tjenesteyter» og «bruker»

I denne oppgaven har jeg bestemt meg for å bruke begrepet tjenesteyter. Dette begrepet bruker jeg for å beskrive personal som jobber med mennesker med utviklingshemming. Jeg har valgt å ta i bruk begrepet «tjenesteyter» i min oppgave fremfor sosionom ettersom flere som jobber på bolig for personer med utviklingshemming ofte har forskjellig bakgrunn. Det inkluderer personer med annen relevant helsefaglig utdanning enn kun sosionomer. Tjenesteyter blir dermed et mer samlet begrep for flere mennesker som jobber innenfor samme sektor.

Jeg har videre valgt å benytte begrepet «bruker». I lov om pasient- og brukerrettigheter (pasient- og brukerrettighetsloven, 2020) § 1-3 f, blir en bruker beskrevet som et menneske som mottar tjenester omfattet av helse- og omsorgstjenesteloven som ikke er helsehjelp i form av forebyggende, diagnostisk, behandlende, helsebevarende, rehabiliterende eller pleie- og omsorgsformål (pasient- og brukerrettighetsloven, 2020).

Også "friske" personer som har bruk for ytelser fra helsetjenesten, for eksempel helsestasjonsvirksomhet vil være pasienter etter denne loven (Helsedirektoratet, 2015).

I FO sitt yrkesetiske grunnlagsdokument blir også begrepet «bruker» brukt og det blir definert som en person som mottar helse- og sosialfaglige tjenester (FO, 2015).

Jeg ser det derfor som mer hensiktsmessig å benytte betegnelsen «bruker» i denne oppgaven ettersom brukergruppen som blir presentert er personer med utviklingshemming som bor i et bofelleskap.

2.0 Teori

2.1 Rettigheter og lovverk rundt selvbestemmelse

Personer med utviklingshemming skal ha rett på å medvirke rundt egne tjenester og behandlinger, som står lovhjemlet i pasient og bruker rettighetsloven.

Lov om pasient- og brukerrettigheter (pasient- og brukerrettighetsloven, 2020) § 3-1:

«Pasient eller bruker har rett til å medvirke ved gjennomføring av helse- og omsorgstjenester. Pasient eller bruker har blant annet rett til å medvirke ved valg mellom tilgjengelige og forsvarlige tjenesteformer og undersøkelses- og behandlingsmetoder. Medvirkningens form skal tilpasses den enkeltes evne til å gi og motta informasjon. Barn som er i stand til å danne seg egne synspunkter, skal gis informasjon og høres. Det skal legges vekt på hva barnet mener, i samsvar med barnets alder og modenhet»

Det kommer frem at tjenestetilbudet, så langt det er mulig, skal utarbeides i samarbeid med bruker, hvor man skal legge vekt på brukerens meninger og egne behov i utformingen av tilrettelagte tjenester.

Retten til selvbestemmelse for mennesker med utviklingshemming er også befestet med FN's konvensjon av 13. desember 2006; «The Convention of the Rights of Persons with Disabilities» som blir forkortet til CRPD. På norsk blir navnet på konvensjonen oversatt til «Konvensjonen om rettighetene til mennesker med nedsatt funksjonsevne».

Konvensjonen kom som et resultat av ansvarsreformen, hvor ansvaret for mennesker med utviklingshemming ble overført fra fylkeskommunene til kommunene. Dette medførte å legge ned institusjonene som de før bodde på, hvor de skulle bli overført til mer humane boforhold. Noen flyttet for seg selv i selvstendige boliger, med muligheter for assistanse og andre til mindre bofellesskap.

CRPD representerer et gjennombrudd for funksjonshemmedes rettigheter. «*Konvensjonen er en nødvendig bekreftelse av at funksjonshemmede har akkurat de samme rettighetene som alle andre, og at disse må beskyttes på lik linje med rettighetene til resten av befolkningen*» (Skarstad, 2019, s.29-30). Retten til likeverdig deltagelse i samfunnet og beskyttelse av ens selvbestemmelse vektlegges i stor grad i hele konvensjonen (Skarstad, 2019, s.30).

Konvensjonen presiserer at diskriminering av mennesker på grunn av nedsatt funksjonsevne er en krenkelse av menneskets iboende verdighet og verd. Ved å undervurdere personer med utviklingshemmings evne til å ta egne valg blir det ofte sett på som en diskriminerende atferd. Konvensjonen viser til at alle skal ha samme muligheter i samfunnet.

Ikke-diskrimineringen i CRPD påfører med dette en rett til tiltak for å sikre like menneskerettigheter, deriblant tilrettelegging og hjelp for å utøve selvbestemmelse (Skarstad, 2019).

2.2 Relasjonell tilnærming

I dag legger fagpersoner mye vekt på samspillet og det relasjonelle aspektet mellom bruker og tjenesteyter i det sosiale arbeidet (Lorentzen, 2015, s. 13).

Denne tilnærmingen i sosialt arbeid tar på alvor viktigheten av gode relasjoner mellom mennesker, og at dette er fundamentet for det sosiale livet og grunnlaget for all utvikling (Lorentzen, 2015, s. 14). Den relasjonelle tilnærmingen tar som utgangspunkt at tjenesteyteren yter bistand, støtte og omsorg slik at brukerne kan leve det hverdagslivet de ønsker på best mulig måte (Lorentzen, 2015, s. 13).

Viktigheten med relasjonen mellom bruker og tjenesteyter står i sentrum. Tjenesteyteren har fokus på å skape en fremtid for brukeren i samarbeid med dem. Samhandling og brukermedvirkning står sentralt for å skape en god relasjon med brukeren og oppnå mål som brukeren selv er innforstått med og ønsker (Lorentzen, 2015, s. 14).

Det vektlegges mindre oppmerksomhet på teoribasert praksis og ferdige «plots» fra teorikunnskaper og mer oppmerksomhet på betydningen av konkrete praksiserfaringer (Lorentzen, 2015, s. 14). Tjenesteyteren er mer interessert i og på utkikk etter mulighetene og potensialene til brukeren som blir oppdaget i samhandlingen dem imellom (Lorentzen, 2015, s. 14).

Lorentzen tegner et bilde om at tjenesteyter går ved siden av brukeren i hverdagen, tilrettelegger og kompenserer, fremfor at de går bak brukeren og dytte dem fremover i fremtiden. Lorentzen beskriver dette som et begrep; *partnerkompetanse*, som står sentralt i den relasjonelle tilnærmingen (Lorentzen, 2015, s. 14).

Tjenesteyteren intervensjoner og engasjerer seg i brukerens hverdagsliv. Hva tjenesteyter ønsker å oppnå i relasjonen og hvordan dette blir mottatt av brukeren kan skape et «gap» som tjenesteyteren må forholde seg til i samhandlingen (Lorentzen, 2015, s. 19). Det er alltid en uvisshet om en klarer å oppnå det en ønsker ovenfor den andre parten. I dette «gapet» mellom hva tjenesteyter ønsker å oppnå og hvordan brukeren oppfatter det vi gjør, bør tjenesteyter fokusere på å ha et kreativt engasjement og kommunikasjon i samhandlingen. Hvilke måter å

kommunisere på ses på som hensiktsmessig og hvordan kan man gjøre seg mest mulig forståelig og relevant for den andre part er viktig her (Lorentzen, 2015, s. 19).

Den relasjonelle tilnærmingen peker på at tjenesteyter skal rette sin oppmerksomhet til det som skjer i samhandlingen med bruker. Tilnærmingen viser til at ytre forhold som pålagte hensyn, arbeidsoppgaver og turnus også er faktorer som forekommer når en jobber relasjonelt (Kitteslaa, 2019). Bruker kan bli påvirket av både miljø og medmennesker i en relasjonell tilnærming. Det viser at selvbestemmelse jobbes med relasjonelt når det skjer i samspill med omgivelsen, og at ytre forhold påvirker rommet for beslutninger (Melbøe et al., 2020, s. 42) Turnuser, arbeidsoppgaver, rutiner og effektivitetskrav i kommunene kan gå utover brukernes selvbestemmelse dersom de ikke får muligheten til å gjøre som de ønsker.

2.3 Tillit og makt

Som tjenesteyter i det sosiale arbeidet skal man ivareta brukerens behov hvor maktrelasjoner og tillit spiller en stor rolle. Tillit kan belyse en ubalanse i relasjonen mellom tjenesteyter og bruker. Brukerne blir tillitsgivere, ettersom de stoler på og gir sin tillit til tjenesteytere, mens tjenesteyteren jobber rundt tillitten. «Tillitsgiveren overlater noe til andres varetekt i god tro» (Grimen, 2008, p. 198). Ved å gi tjenesteyteren tillit, overlater de dem samtidig en beslutningsmakt. Med dette blir brukeren og relasjonen med tjenesteyter sårbar. En tillitt til andre og videreføring av beslutningsmakt kan bidra til maktmisbruk og en makt ubalanse dem imellom.

Tillit kan ses som et samspill mellom to personer, men kan også ses som å involvere individet og et system. Brukeren overfører ikke bare sin tillit til tjenesteyteren den samhandler med, men også til hele systemet som styrer ansatte og rammene og kravene de jobber rundt. De gir en tillit til at myndighetene for at det skal være lagt opp til å ivareta deres enkelte behov og sørge for forsvarlige tjenester. Ved å anvende denne tillitten som en bruker blir det samtidig gitt en makt hvor veien fra tillit til utnyttelse kan bli kort.

Christensen og Nilssen uttrykker i boken *Omsorg for de annerledes svake* at makt er en egenskap ved sosiale relasjoner. Den relasjonelle forståelsen av makt er knyttet til omsorgssituasjonen brukerne er i som styres av standardiserte og ideologiske krav og rammer. Forfatterne bruker begrepet «omsorgens makt» i denne forståelsen av en maktubalanse som

kan oppstå i det sosiale arbeidet (Christensen og Nilssen, 2006). Makten oppstår som en faktor i en relasjon hvor en person er hjelpetrengende og har behov for omsorg fra en annen part. Brukeren blir avhengig av å få oppfylt sitt behov for hjelp og omsorg fra tjenesteyter som tilegner dem en automatisk maktrolle. Makten tilegnes også tjenesteyter gjennom kunnskap som er tilegnet i studieløpet for utdanningen til yrkesrollen.

«Makten er på den måten innbygget i yrkesrollen; og den behøver derfor ikke bare å handle om å påvirke eller overtale den annen part til noe på en klar og synlig måte» (Christensen & Nilssen, 2006, s. 40).

Med andre ord vil dette si at tjenesteyteren allerede får tilegnet en makt i første møte med bruker ettersom de sitter på mye kunnskap som blir anvendt i samhandlingen.

Makt er et mektig og sterkt ord, og i kapittel 9 i Helse- og Omsorgstjenesteloven defineres makt som tiltak hvor bruker motsetter seg tiltak eller tiltak som er svært inngripende. Dette forstås ofte som fysisk overstyring for å unngå at atferd hos bruker kan skade tjenesteytere, andre mennesker eller seg selv. Men man ser at makt kan komme i mange former, forståelser og begreper. Lov om kommunale helse og omsorgstjenester (helse- og omsorgstjenesteloven, 2011) kapittel 9 §2;

«Som bruk av tvang eller makt etter reglene i kapitlet her regnes tiltak som brukeren eller pasienten motsetter seg, eller tiltak som er så inngripende at de uansett motstand må regnes som bruk av tvang eller makt»

3.0 Metode

3.1 Valg av metode

Metoden forteller oss noe om hvordan vi bør gå frem for å finne eller etterprøve kunnskap (Dalland, 2020, s.53). Metode er redskapet til hjelp for å undersøke og samle inn relevant data og informasjon til oppgaven (Dalland, 2020, s.54). Valget av hvilken metode som er best for enhver bacheloroppgave avhenger av hvilken metode som en selv mener best kan belyse ens problemstilling og spørsmål (Dalland, 2020, s.53).

Metoden som blir valgt av den enkelte forskeren skal hjelpe mot et visst mål. Hver enkelt metode har egne regler som skal følges for at sluttresultatet skal kunne bli betegnet som forskning (Dalland, 2020, s.56). Forskeren skal kunne gjøre rede for de valgene som blir tatt underveis i arbeidet og beskrive hele veien deres mot sluttmålet (Dalland, 2020, s.56).

Begrunnelsen på hvilken metode som har blitt valgt og hvorfor den passer best til gitt problemstilling må komme tydelig frem. Det er ikke sikkert at den metoden som blir valgt uansett klarer å belyse det forskeren ønsker å undersøke. Det er da også viktig å redegjøre for hvilke usikkerheter eller svakheter med metoden som kan ha påvirket resultatet til forskeren (Dalland, 2020, s.56).

Det er flere faktorer som spiller inn til valget av metode. Som nevnt spiller det stor rolle hvilken metode som best kan svare på problemstillingen din. Andre momenter som bør tas hensyn til i valget av metode er, egne metodeferdigheter, hvilke ressurser en har og hvor lang tid en har til å fullføre hele prosjektet (Dalland, 2020, s.193).

Det er flere metoder å skille mellom til bruk i en oppgave. Gjennom kvantitativ metode belyses data gjennom målbare enheter, som tall og prosenter. Det gir muligheten til å foreta regneoperasjoner innenfor et visst område. Ved kvalitativ metode fokuseres det på å fange opp mening og opplevelser som ikke lar seg måle eller tallfeste (Dalland, 2020, s.54). De to tilnæringsmåtene stiller ulike spørsmål og har ulike hensikter, og vil naturligvis gi ulike type svar (Sverdrup, 2020, s.57).

3.2 Litteraturstudie

I min oppgave har jeg valgt å bruke litteraturstudie som min forskningsmetode. Gjennom en litteraturstudie som metode er det allerede eksisterende og undersøkt forskning og litteratur du

studerer. En litteraturstudie kan være både kvalitativ og kvantitativ, avhengig av hvilken datainnsamling som er blitt brukt (Dalland, 2020). Thidemann (2019) formulerer forskningsmetoden som en beskrivelse av kunnskap og en analyse av et utvalg av studier som finnes innenfor et bestemt fagområde og en problemstilling (s.79-80). Med dette skaper ikke litteraturstudie noe ny kunnskap, men man sammenligner artikler innenfor samme felt for å underbygge og prøve å få et svar på problemstillingen vår. Disse forskningsartiklene man bruker i arbeidet videre finner man gjennom å søke i databaser (Støren, 2013, s.16-17). Ved å sammenligne og sette artiklene opp mot hverandre vil man få en bedre innsikt i temaet og se en større helhet. Med dette systematiserer man kunnskapen man har innhentet. «*Å systematisere kunnskap vil si, å søke den, samle den, vurdere den og sammenfatte den*» (Støren, 2013, s.17). Mitt mål med oppgaven min blir å få et overblikk over litteratur og forskning som fremstiller temaet mitt, selvbestemmelse blant personer med utviklingshemming.

Jeg har valgt litteraturstudie ettersom jeg tenker at det vil være den beste metoden for å belyse min problemstilling. Kvalitativ og kvantitativ metode kunne også fungert til min problemstilling, men ville nok gitt meg et annerledes resultat. Jeg ønsket å se på hvilke faktorer som har en betydning for at utviklingshemmede får ivaretatt sin rett til selvbestemmelse. Dersom jeg hadde valgt kvalitativt studie ville jeg fått en dybde i individuelle menneskers erfaringer, som ikke er det jeg er ute etter i problemstillingen min. Ved å bruke kvantitativ metode ville jeg fått en bredde igjennom mye data og svar på ferdigstilte spørsmål, som jeg heller ikke mener ville gitt det beste resultatet for min problemstilling. Litteraturstudie gir meg en bredde og dybde ved å inkludere begge typene metoder i forskningsartiklene jeg valgte. Funnene jeg tilegner meg gjennom ulike eksisterende forskningsartikler skal jeg sammenligne og forstå i sammenheng med hverandre. Dette gir meg en større bredde og dybde enn jeg ville fått ved å gå for kvantitativ eller kvalitativ metode.

3.3 Datainnsamling og fremgangsmåte

I starten av min søkeprosess ble det søkt på en noe mer tilfeldig måte med innledende litteratursøk. Dette var for å få inspirasjon til litteratur og lesestoff til å sette meg inn i temaet jeg hadde valgt, som var selvbestemmelse hos utviklingshemmede. Jeg brukte søkemotoren Google Scholar for å få et overblikk over hva som var skrevet om fra før i bachelor og master oppgaver. Gjennom disse søkene fikk jeg lest flere bacheloroppgaver og fikk sett

hvordan oppgavene var systematisert. Videre gjorde jeg innledende søk på fag- og forskningslitteratur, dette for å orientere meg mest mulig på hvor mye det var skrevet om det gitte temaet jeg hadde bestemt meg for, noe Thidemann (2019) anbefaler. Ved denne kunnskapen fikk jeg tilegnet meg søkeord som jeg kunne bruke videre i prosessen ved mer systematiserte søk. Videre gikk jeg for mer systematiske søk. Jeg brukte her søkemotoren «Oria» gjennom Universitetet i Stavanger sine sider, og brukte Norske fagbibliotek som bibliotek for å få et mer utvidet søk. Jeg brukte også søkemotoren Idunn og Fontene Forskning, senere i søkeprosessen. Problemstillingen min endret seg underveis i prosessen, derfor er det ulike søkefraser i de ulike søkene.

Jeg har valgt å bruke Thidemans modell for søkehistorikk, for å presentere søkehistorikken min for å finne frem til de enkelte artiklene mine. Å beskrive søkeprosessen er vesentlig for at sensor og leser skal kunne evaluere kvaliteten på søkene som har blitt gjort (Thidemann, 2019, s. 89). Søkehistorikken er også en dokumentasjon på søkene som har blitt utført (Thidemann, 2019, s. 89). Jeg har valgt å bruke modeller for å få et ryddig og oversiktlig bilde på hvordan jeg gikk frem for å finne de enkelte artiklene.

Tabell 1: Semi-strukturert søk.

Dato	Søkemotor	Bibliotek	Søkeord/søkefrase	Filter/avgrensinger	Antall treff	Utvalg artikkel
17.01.23	Oria	Norske fagbibliotek	*Ansvarsreformen	*Fagfelleverdert artikkel *Etter 2015 *Norsk	1	Hva har ansvarsreformen betydd for mennesker med utviklingshemming? (Hutchinson & Sandvin, 2020)
29.01.23	Fontene Forskning	Fontene Forskning	*Selvbestemmelse	*Fagfelleverdert artikkel *Etter 2017 *Norsk	54	Selvbestemmelse som gave (Guddingsmo, 2020)
08.02.23	Oria	Norske fagbibliotek	*selvbestemmelse OG *utviklingshemming	*Fagfelleverdert artikkel *Etter 2017	30	Selvbestemmelse for personer med utviklingshemming:

				*Norsk		Kan kjønn og alder forklare noe av variasjonen? (Melbøe et al., 2020)
--	--	--	--	--------	--	---

Strukturert eller semi-strukturert søk er søk man gjør i datainnsamlingsfasen som er planlagt og forberedt (Dalland, s. 151). I tabellen ovenfor har jeg presentert søkene som ble gjort for å finne frem til de utvalgte artiklene mine. Jeg har presentert søkene etter dato, søkemotor, bibliotek, søkeord, avgrensninger, antall treff og utvalgt artikkel.

3.3.1 Inklusjons- og eksklusjonskriterier

Inklusjons og eksklusjonskriterier er krav til litteraturen som søkes etter og det er med på å avgrense søket slik at det blir færre artikler å se gjennom (Støren, 2013, s.37). Ved å bruke denne måten å søke på sparer man seg for mye tid, og får opp mer konkrete funn i forhold til det man er på jakt etter. Artiklene blir også mer relevante for oppgaven og problemstillingen ved å begrense søket (Aveyard, 2019, s. 77). Eksempler på inklusjonskriterier kan være språk, publikasjonstype, utgivelsesår, forfattere og tidsrom. Eksklusjonskriterier kan for eksempel være oversiktsartikler, ettersom en litteraturstudie skal bestå av originalartikler, og i retningslinjene for akademisk skriving bes det om å bruke primærkilder (Støren, 2013, s.38). Jeg har presentert hvilke inkluderingskriterier og ekskluderingskriterier jeg hadde i mine søk i en tabell.

Tabell 2:

Inkluderingskriterier	Eksklusjonskriterier
<ul style="list-style-type: none"> - Fagfellevurdert artikkel - Kvalitativ metode - Kvantitativ metode - Språk: hovedsakelig norsk, men også engelsk, svensk og dansk - Artikler som er 5 år eller nyere - *Utviklingshemming - *Selvbestemmelse - *Rettigheter 	<ul style="list-style-type: none"> - Ikke fagfellevurdert - Oversiktsartikler - Artikler eldre enn 5 år - Studier gjort om personer utenfor Norge

Grunnlaget for valget mitt av inkluderingskriterier er at jeg tenkte på hva jeg ønsket å undersøke i studiet mitt. Jeg valgte å søke etter fagfellevurderte artikler ettersom dette var et kriterium fra skolen ved søk etter artikler. Det samme gjelder artikler som var fem år eller nyere. Jeg begrenset meg ikke på om jeg var ute etter kvalitative eller kvantitative forskningsartikler, men var helst ute etter kvalitative for å belyse erfaringer gjennom intervjuer på temaet mitt. Når det kom til språk, brukte jeg helst bare norske søkeord. Jeg var åpen for å bruke artikler på andre språk, men hovedsakelig ville jeg se om jeg kunne finne norsk forskning. Jeg ønsket norsk forskning fordi jeg ville se på hvordan norske personer med utviklingshemming kjenner på selvbestemmelse og ikke andre land eller generelt personer med utviklingshemmings erfaringer.

Den ene artikkelen min er fra 2016, som er ikke innfrir mitt eksklusjonskriterium på artikler eldre enn fem år. Jeg fant ikke en artikkel fra nyere tid som tematiserte den samme vinklingen som jeg ønsket i min oppgave. Jeg valgte fremdeles å inkludere denne artikkelen, ettersom den ville belyse en viktig side som ville være relevant for min problemstilling og dermed løfte oppgaven min.

Mine utvalgte forskningsartikler ble til slutt:

1. Hva har ansvarsreformen betydd for mennesker med utviklingshemming? (Hutchinson & Sandvin, 2016)
2. Selvbestemmelse som gave (Guddigsmo, 2020).
3. Selvbestemmelse for personer med utviklingshemming: Kan kjønn og alder forklare noe av variasjonen? (Melbøe et al., 2020)

3.4 Analyse av artikler ved hjelp av en oversiktstabell

For å videre tolke dataene som jeg har samlet inn gjennom forskningsartiklene mine, har jeg valgt å presentere dem i en oversiktstabell. Aveyard (2019) viser til at en modell av denne sorten er brukbart for å få en tydelig oversikt over artiklene og samtidig sortere funnene (s.141) Ved å sortere forskningsartiklene på denne måten kan man konkret kartlegge temaer og forskningsmetoder som blir brukt.

Tabell 3: Oversiktstabell over artiklene

Navn og publikasjons år	Tittel	Formål	Metode	Respondenter	Sentrale temaer
-------------------------	--------	--------	--------	--------------	-----------------

Gunn Strand Hutchinson & Johans Tveit Sandvin, 2016	Hva har ansvarsreformen betydd for mennesker med utviklingshemming?	Spørsmålet som reises i artikkelen er hvordan ansvarsreformen har påvirket muligheten til selvbestemmelse for personer med utviklingshemming.	Kvalitativ metode med livshistorieintervju.	6 personer med utviklingshemming som bodde på institusjon i oppveksten.	Selvbestemmelse, institusjonsomsorg, ansvarsreformen
Hilde Guddigsmo, 2020	Selvbestemmelse som gave	Data innsamlingen ble gjennomført som en del av PhD-prosjektet «Perspektiver på selvbestemmelse», som setter søkelys på hvordan personer med utviklingshemming opplever egen selvbestemmelse når de bor i bofellesskap (s.6).	Kvalitativ metode gjennom 16 individuelle intervju og fokussamtaler i kreative workshops utført av to forskere.	12 beboere i bofellesskap med utviklingshemming.	Selvbestemmelse, utviklingshemmedes rettigheter, Empowerment, institusjonalisering, makt og avmakt.
Gunn Elin Fedreheim, Ingrid Fylling, Hege Gjertsen & Line Melbøe, 2020	Selvbestemmelse for personer med utviklingshemming: Kan kjønn og alder forklare noe av variasjonen?	Artikkelens problemstilling er, i hvilken grad opplever personer med utviklingshemming selvbestemmelse, og hvordan og hvorfor varierer opplevelsen av selvbestemmelse med alder og kjønn?	Kvantitativ metode med utgangspunkt i en levekårsundersøkelse, hvor utviklingshemmede selv har svart på undersøkelsen. Undersøkelsen har blitt gjennomført i 19 kommuner i Nord Norge.	93 personer med utviklingshemming. Kriterier for å delta i undersøkelsen: 1. Alder, 16 eller eldre. 2. Har diagnosen utviklingshemming. 3. Bosatt i en av de utvalgte kommunene.	Selvbestemmelse, mennesker med utviklingshemming, normer og generasjoner

Den første artikkelen jeg valgte ut belyser en tid før selvbestemmelse stod like sentralt i det sosiale arbeidet som det gjør i dag. Artikkelen tar for seg utviklingshemmedes egne erfaringer rundt selvbestemmelse og ser dette i kontrast med tiden før på institusjoner. Jeg tenkte denne

artikkelen kunne vise til hvordan forholdene var før og hvordan forholdene er nå rundt temaet selvbestemmelse blant personer med utviklingshemming.

Den andre artikkelen jeg valgte ut var på grunnlag av at den viser hvordan utviklingshemmede selv opplever om egen rett til selvbestemmelse blir oppfylt på bofellesskapet. Denne vinklingen vil klargjøre forhold som har en påvirkning for selvbestemmelse på bolig gjennom øynene til brukerne selv. Den siste artikkelen har også fokus på personer med utviklingshemming sine egne erfaringer rundt selvbestemmelse. Artikkelen er kvantitativ i motsetning til de andre som er kvalitative, men artikkelen viser med dette et bredt utvalg av resultater i studien med over 90 respondenter. Artikkelen undersøker også om kjønn og alder har en innvirkning på hvem som føler på selvbestemmelse, som er en interessant vinkling.

3.5 Presentasjon av forskningsartiklene

Artikkel 1: *Hva har ansvarsreformen betydd for mennesker med utviklingshemming?*

Problemstilling: Hvordan har ansvarsreformen påvirket muligheten for selvbestemmelse for personer med utviklingshemming?

Artikkelen baserer seg på livshistorieintervju med personer med utviklingshemming som bodde på institusjon i oppveksten. Intervjuene belyser utviklingshemmedes egne erfaringer, beretninger og refleksjoner om sine liv (Hutchinson & Sandvin, 2016, s.31). Personene ble intervjuet om hvordan de selv opplevde barndom, skole, arbeid, fritid, livsplaner og muligheten til å realisere disse. Fokuset i intervjuene var hvilken mulighet de enkelte hadde til selvbestemmelse og til å påvirke ulike valg i ulike faser i livet (Hutchinson & Sandvin, 2016, s.31).

Resultatene fra forskningsartikkelen viser til at intervjuobjektene er veldig fornøyde med sin livssituasjon. De beskriver gode forhold til familiene sine og at de har gode venner rundt seg. De uttrykker også en frihet hvor de selv har lov å bestemme det meste i hverdagen. Denne selvbestemmelsen og friheten blir deriblant beskrevet i en kontrast til tiden før ansvarsreformen og tiden på institusjon. Intervjuobjektene mistrikket veldig på institusjonene og forteller om en tid preget av vold, overgrep, isolasjon, lite frihet og rett til å bestemme over eget liv (Hutchinson & Sandvin, 2016). Selvbestemmelsen som de nå praktiserer, må sees i lys av deres erfaringer med en oppvekst preget av sterk ekskludering og ufrihet (Hutchinson & Sandvin, 2016, s.34).

Artikkel 2: *Selvbestemmelse som gave*

Problemstilling: Hvordan opplever personer med utviklingshemming som bor i bofellesskap sin egen rett til selvbestemmelse?

Datamaterialet i artikkelen er bygd opp av kvalitative intervjuer og workshops med personer med utviklingshemming. Samtalene og intervjuene har fokus på å se beboernes egne perspektiver på egen selvbestemmelse på boligen. Formålet med artikkelen er å sette søkelys på maktforholdet mellom tjenesteyter og bruker i et bofellesskap, og nødvendigheten av bedre arbeidsmetoder for å fremme den enkelte beboers selvbestemmelse. Alle deltakerne i forskningsprosjektet har samtykkekompetanse (Guddingsmo, 2020, s. 9), og intervjuene tar utgangspunkt i deres egne erfaringer og perspektiver på det gitte temaet.

Funnene i artikkelen omfattes mye av institusjonalisering og hvordan graden av selvbestemmelse blant brukerne blir påvirket av systemet på boligen de bor på (Guddingsmo, 2020, s. 8). Studien viser til selvbestemmelsesretten til utviklingshemmede som en gode en blir tildelt av tjenesteytere og ikke som en universell menneskerett (Guddingsmo, 2020, s. 5). Intervjuobjektene tar det ikke som en selvfølge å kunne bestemme selv, men forklarer at man kan bestemme når andre har bestemt at man får lov til å bestemme selv (Guddingsmo, 2020, s. 10). De uttrykker takknemlighet til en rettighet som dem egentlig i utgangspunktet skal ha. Gjennom denne forståelsen blir det en maktubalanse og en avhengighet av å få tillatelse fra tjenesteytere på boligen.

Artikkel 3: *Selvbestemmelse for personer med utviklingshemming: Kan kjønn og alder forklare noe av variasjonen?*

Problemstilling: I hvilken grad opplever personer med utviklingshemming selvbestemmelse, og hvordan og hvorfor varierer opplevelsen av selvbestemmelse med alder og kjønn?

Denne artikkelen bygger på en levekårsundersøkelse blant utviklingshemmede, hvor de har svart selv på undersøkelsen. Det undersøkes om hvordan personer med utviklingshemming opplever selvbestemmelse på ulike områder i livet og hvorvidt det er forskjell mellom generasjoner og kjønn (Melbøe et al., 2020, s. 32).

Funnene i artikkelen viser at mesteparten svarer at de synes å ha størst selvbestemmelse i dagliglivet og minst over de større beslutningene (Melbøe et al., 2020, s.37). Resultater viser til at den yngre gruppen intervjuobjekter erfarer større grad av selvbestemmelse enn de eldre. De ulike aldre må ses i kontekst med deres erfaringer i løpet av livet. Artikkelen setter lys på at de eldre er noen preget av en tidligere institusjonstid, og har derav lavere forventninger til selvbestemmelse enn den yngre generasjonen. Variasjonen mellom kjønn og selvbestemmelse viser til at kvinnene bestemmer mer over hvordan boligen ser ut og innredning enn menn. Dette kan skyldes ytre forhold og tjenesteyteres normer og kulturelle aspekt med hva som er «kvinnelig» og «mannlig» å ha en mening om (Melbøe et al., 2020, s. 42).

3.6 Oppgavens troverdighet

Pålitelighet i en studie handler om kvaliteten på funnene som forskes på, ved å se på hvorvidt det er til å stole på (Dalland, 2020, s.58). Det er viktig å stille seg kritisk til den litteraturen man velger å bruke i sin oppgave, ettersom oppgavens troverdighet og faglighet er avhengig av at kildegrunlaget er godt beskrevet og begrunnet (Dalland, 2020, s.143). Ved at jeg har valgt litteraturstudie som metode er det hensiktsmessig å stille seg kritisk til valg av litteratur for oppgaven.

Validitet viser til studiens gyldighet, som tar utgangspunkt i at metoden som har blitt valgt faktisk undersøker det den har som intensjon om å forske på (Postholm, 2020, s. 170).

Gyldigheten i sammenheng til min oppgave er vurdert etter hvilke forskningsartikler jeg endte opp med å bruke, ved å se på kildekritikk og om de har relevans til den problemstillingen jeg har valgt.

Jeg vil påstå at jeg har gjort et grundig arbeid i å finne artiklene mine. Ved å bruke inklusjon og eksklusjonskriteriene mine bidro det til at jeg fant mest mulig relevante artikler som kunne svare på min problemstilling. Artiklene mine bygger på samme tematikken som jeg har til min oppgave, altså selvbestemmelse blant utviklingshemmede. I utvelgelsen av hvilke artikler jeg skulle inkludere i min studie så jeg det som hensiktsmessig å være kildekritisk. Alle tre artiklene som ble utvalgt, er vitenskapelige forskningsartikler som er fagfelleverderte. De er også alle publisert via *Fontene forskning* som er Norges ledende vitenskapelige tidsskrift for

sosialt arbeid, barnevern og vernepleie (<https://fontene.no/forskning/om-fontene-forskning-6.588.872285.e04e7499ee>).

På grunnlag av at studie mitt baserer seg på kun tre artikler kan jeg derimot ikke trekke alt for sikre konklusjoner. En litteraturstudie basert på tre artikler ser jeg på som lite for å ta for seg et slikt omfattende tema, som jeg gjør i denne oppgaven. Jeg har utført strukturelle søk, men har ikke lest alt av tilgjengelige og relevante artikler for min studie. Det kan av den grunn være artikler der ute som viser seg å være mer hensiktsmessige for min oppgave.

Artikkel 1 og 2 har begge ganske få respondenter i sin studie, til motsetning av artikkel 3 som har over 90 respondenter. Studiene som har blitt gjort i artikkel 1 og 2 kan derfor anses å være noe svakere ettersom få respondenter indikerer mindre grunn til å trekke sikre konklusjoner (Aveyard, 2019, s. 103). Resultatene i artiklene kan bli for generaliserende for en brukergruppe eller tematikk, uten nok variasjon i svarene gjennom flere respondenter.

4.0 Diskusjon av funn

I denne delen av oppgaven skal jeg gå inn i funnene fra artiklene mine og diskutere dem. Dette gjør jeg ved å se på de sentrale temaene som dukket opp i analyseringen av artiklene og som også kan knyttes opp mot min problemstilling. De områdene jeg tar for meg er relasjonell forståelse av selvbestemmelse, tjenesteyternes holdninger og normer, tjenesteyters makt vs. brukerens selvbestemmelse og betydningen av ansvarsreformen. Disse områdene er sentrale i mine artikler og skal nå ses i lys av min problemstilling:

«Hvilke faktorer påvirker hvorvidt mennesker med psykisk utviklingshemming som bor i bofellesskap får ivaretatt sin rett til selvbestemmelse?»

4.1 En relasjonell forståelse av selvbestemmelse

Selvbestemmelse hos utviklingshemmede forstås som et relasjonelt fenomen, som alltid utøves i relasjon til omgivelsene rundt en, og kan realiseres med hjelp fra utenforstående (Skarstad, 2019). Funnene i denne oppgaven viser til at tjenesteytere jobber i en relasjonell tilnærming i samhandling med brukerne. Men medfører dette at bruker får ivaretatt sin selvbestemmelse?

For at tjenesteytere skal handle ut fra brukerens beste, står viktigheten av samhandling, kommunikasjon og relasjon i sentrum. Gjennom en god relasjon mellom tjenesteyter og bruker, oppnår tjenesteyter bedre forståelse for brukerens behov og brukeren opplever et rom hvor en kan uttrykke disse behovene. Guddingsmo (2020) spesifiserer dette slik; *«ut fra et relasjonelt perspektiv er selvbestemmelse dermed noe som oppnås gjennom støtte og assistanse fra andre»* (s.34). Melbø et al. (2020) peker på at diskusjonen om at utviklingshemmedes rettigheter skal være likeverdige, har fått en mer relasjonell tilnærming de siste årene. Alle mennesker anses som gjensidig avhengige av hverandre, og sosiale relasjoner ses som en måte å oppfylle individuelle rettigheter på (s. 34). Studiet forklarer videre at gjennom et relasjonelt perspektiv på selvbestemmelse, kan man se at det kan oppnås gjennom støtte og assistanse fra andre og at man ikke er avhengige av egne forutsetninger for å ha denne rettigheten (s.34).

Guddingsmo viser til samme tilnærmingen ved å konkretisere at deltakerne i studiet er bosatt i bofellesskap nettopp fordi de har både fysiske og kognitive funksjonsnedsettelse som på ulike måter gjør dem avhengige av relasjonen til andre for å realisere eget liv (Guddingsmo,

2020, s.12). Selvbestemmelse blir dermed ikke en gode som er basert på individets kognitive kompetanse, men en rettighet for alle, hvor noen trenger assistanse for å realisere den. Relasjoner til tjenesteytere kan ut fra dette perspektivet ses på som en forutsetning for selvbestemmelse for denne brukergruppen. Gjennom relasjonsbygging, assistanse og veiledning fra tjenesteytere kan det føre til vellykket ivaretagelse av utviklingshemmedes selvbestemmelse. På den andre siden kan relasjonelt arbeid avhenge mye på kvaliteten av relasjonen. For at arbeidet skal bli vellykket og at bruker skal føle seg trygg må relasjonen være god, dette skal jeg komme videre inn på senere i oppgaven.

4.1.1 Ytre forhold påvirker rommet for beslutninger

Selvbestemmelse utøves som nevnt i relasjon til omgivelsene rundt en. Dette inkluderer andre områder enn relasjonen brukerne har til menneskene rundt seg. Den relasjonelle tilnærmingen kan også forstås ved at mennesker blir påvirket og formet av deres miljø og omgivelser (Kitteslaa, 2019). Eksempel på disse kan være arbeidskultur, turnus, rutiner, normer og effektivitetskrav i kommunene (Linde, 2022). Melbøe et al. (2020) beskriver at funnene i studien deres viser til at i bofellesskapene er det regler bestemt av de ansatte, ukeplaner, turnus osv., som styrer hverdagen og som dermed også bestemmer hvilke typer hverdagsliv beboerne har tilgang til (s.43). Studiet til Melbøe et al. (2020) viser at omgivelsene i bofellesskapet påvirker videre brukernes muligheter til å ha en innflytelse på områder som leggetid, fritidsaktiviteter, besøk, overnattingsgjester og lignende (s. 43). Disse forholdene styres og påvirkes blant annet av tjenesteyternes mange oppgaver som skal gjennomføres i løpet av en arbeidsdag. Ved at brukerne ikke får mulighet til å realisere ønsker for egen hverdag går det utover egen selvbestemmelse, ettersom de blir styrt av ytre forhold utenfor deres egen kontroll. Melbøe et al. (2020) forklarer at selvbestemmelse skjer i et samspill med omgivelsene, og at ytre forhold påvirker rommet for beslutninger. Opplevelsen av begrenset selvbestemmelse kan henge sammen med at utviklingshemmede er avhengige av offentlige velferdstjenester (s.42). Rommet for selvbestemmelse reguleres av ytre forhold som videre støtter opp under at beslutningskonteksten spiller en stor rolle i ivaretagelsen av selvbestemmelsen (s.42). Den enkelte brukerens selvbestemmelse må ofte vike for effektivitetskravene i kommunene (Kitteslaa, 2019).

På den ene siden er rammene innad i bofellesskapet en forutsetning for at bruker skal kunne utøve selvbestemmelse utfra egne forutsetninger, samtidig som rammene kan medføre en begrensnig av deres selvbestemmelse. Dette er forhold som kan være utfordrende å stå i både

som bruker og tjenesteyter. Det blir et krysspress for tjenesteyteren mellom krav som blir stilt av ledere og systemet og brukerens behov for fleksible tjenester.

Intervjuobjektene i studiet til Guddingsmo (2020) tegner et bilde hvor systemene overstyrer deres individuelle behov for tilrettelegging i hverdagen. Brukerne forteller at de er underlagt mekanismer som kjennetegner mer en institusjon enn vanlige hjem (s.8). Selvbestemmelsen blir begrenset dersom personal blir for opphengt i effektivitetsbehovet på bofellesskapet enn å lytte til hver enkeltes behov. Brukernes egen stemme og selvbestemmelse kan bli svakere dersom de ikke føler seg sett. Man kan stille spørsmål til at dersom brukerne mister mye av sin selvbestemmelse og blir styrt av ytre forhold, om bofellesskap blir mer og mer institusjonalisert. Personer med utviklingshemming har en lang historie hvor brukergruppen har blitt urettferdig behandlet og blitt preget av en streng institusjonstid. Brukerne bor ikke lengre på institusjoner, men i egne hjem hvor de mottar hjelp til å leve vanlige liv i tråd med hvordan de selv vil ha det (Guddingsmo, 2020, s.15). Komplekse rammeforhold på bofellesskapene gjør det krevende for tjenesteytere å holde et individuelt fokus på hver enkelt bruker, som forårsaker behov for å standardisere og forenkle ellers omfattende aspekter av menneskelige liv (Guddingsmo, 2020, s.8). Disse institusjonelle forholdene skaper ikke et trygt rom for at brukerne føler seg sett på individuelle behov. Ved at disse forholdene tar stor plass kan det videre stå i veien for kvaliteten av det sosiale arbeidet og føre til at brukernes følelse av selvbestemmelse blir begrenset. På andre siden er disse forholdene krevende å styre unna fullt og helt. Brukerne bor i bofellesskap hvor forhold som rutiner, turnuser, regler og effektivitetskrav i kommunene er nødvendig for å holde arbeidsplassen til tjenesteyterne og hjemmene til brukerne gående. Bevisstheten rundt hvordan disse forholdene påvirker brukernes ivaretagelse av selvbestemmelse er dermed viktig, ettersom de nevnte faktorene mest sannsynlig ikke forsvinner.

4.1.2 Kvaliteten på relasjonen

Når samspillet og relasjonen mellom bruker og tjenesteyter har en betydning for brukerens oppfyllelse av selvbestemmelse, blir kvaliteten på denne relasjonen avgjørende for resultatet. Guddingsmo (2020) peker på at denne relasjonen burde være basert på gjensidig tillit, åpenhet og respekt for hverandre. Tjenesteyter skal se brukeren som et individ med egne verdier og preferanser (s.13). Studiet sier videre at tjenesteyter må være bevisste i sin rolle under yrkesutøvelsen, og at dem brått kan havne i en skeiv maktposisjon mot bruker (s.13).

Dette skal jeg komme nærmere inn på senere i oppgaven. Studiet viser til at brukerne har et behov for støtte, omsorg og en samtalepartner som veileder dem til å ta selvstendige valg og beslutninger i hverdagen (s.13).

Guddingsmo (2020) påpeker at det kreves mer enn en hyggelig ansatt i møte med brukeren i bofellesskapet. Relasjonen som tilbys må være symmetrisk, basert på gjensidig tillit, åpenhet og respekt for den andres verdier og preferanser (s. 13). Dette innebærer at den ansatte må være bevisst i sin egen rolle i yrkesutøvelsen, hvor en skal være dialogpartner, katalysator og iverksetter – og fungere som en forlenget arm overfor verden til brukeren (s.13).

Artiklene belyser at brukeren er avhengig av relasjonen til tjenesteyter for å få ivaretatt retten sin til selvbestemmelse. På den ene siden kan man se den positive innvirkningen en relasjonell forståelse har for brukers selvbestemmelse gjennom at bruker trenger å føle seg trygg for å gi uttrykk for egne ønsker og behov. Et fokus på god relasjonsbygging basert på tillit og samarbeid i arbeidet blir derfor avgjørende for akkurat det. Tjenesteytere på bofellesskap skal i teorien være de best egnede til å veilede bruker til selvbestemmelse ettersom de samhandler med dem hver dag. På andre siden kan man risikere at brukeren ikke gir uttrykk for egne behov fordi de er avhengig av relasjonen. Brukeren kan ende med å ville tilfredsstille tjenesteyter for å sikre at den gode relasjonen opprettholdes. Dette kan gå på bekostning av selvbestemmelsen til brukeren dersom de underkaster seg tjenesteyter og ikke uttrykker egne behov. Tjenesteyter må også være bevisste på egne holdninger og ytre forhold som kan påvirke ivaretagelsen av brukerens selvbestemmelse i negativ grad. Disse forholdene må reflekteres over og eventuelt endres, ettersom brukerens beste står i fokus i det sosiale arbeidet.

4.2 Tjenesteyters holdninger og normer i samfunnet

Brukerens selvbestemmelse kan påvirkes av kulturelle normer og tradisjoner i samfunnet. Tjenesteyter kan ordlegge seg eller ta beslutninger basert på kulturelle normer eller foruntatte holdninger i samhandling med brukerne. Dette kan i negativ grad påvirke brukerens selvbestemmelse dersom de får inntrykket av hvordan noe burde være eller burde reageres på. På andre siden er dette en helt naturlig reaksjon man får som mennesker i en samhandling med andre. Det kan dermed tenkes at det ikke er en bevisst handling for å stå i veien for en bedre relasjon. Tjenesteyter bør være bevisste over hvordan en selv tar med seg egne normer

og tradisjoner inn i relasjonen, for at det ikke skal kunne påvirke relasjonen i negativ grad. Manglende refleksjon fra tjenesteytere skal ikke måtte gå på bekostning eller frata brukerens rett til selvbestemmelse.

Melbøe et al. (2020) peker på et eksempel som dukket opp i deres studie angående hvordan boligene til brukerne skal se ut. Resultatene fra studien viser til at kvinner bestemmer mer enn menn på innredning og hvordan boligen deres skal se ut (s.42). Artikkelen påpeker at dette kan henge sammen med det kulturelle aspektet ved kjønn på normer om hva som oppfattes som kvinnelig og mannlig å ha en mening om (s.42). Det forklares at tjenesteytere kan ha høyere forventninger til kvinner enn menn om ønsket til å involvere seg i innredningen av eget hjem. På andre siden kan disse interessene være helt i tråd med brukernes ønsker. Personer med utviklingshemming kan bli påvirket av normer og tradisjoner som former identitet og ønsker slik som alle andre gjør. Imidlertid er det avgjørende på hvilket grunnlag beslutningene er tatt. Er det på grunnlag av brukernes enkelte ønsker eller er det etter en overgeneralisering av hva «menn og kvinner ønsker» på et mer overordnet nivå.

Guddingsmo (2020) viser til at selvbestemmelsen til personer med utviklingshemming er sårbar ut fra behovet deres for tilrettelegging. Tjenesteyternes foruuntatte holdninger til brukerne kan dermed være avgjørende for å få realisert selvbestemmelse og livskvalitet hos brukeren (s.6). Tjenesteytere må dermed være bevisste på sine holdninger og normer som kan komme til uttrykk i relasjonen, for at det ikke skal komme i veien for brukerens selvbestemmelse. Dette bringer meg videre til tema tjenesteyterens makt.

4.3 Tjenesteyterens makt vs. brukernes selvbestemmelse

Tjenesteytere på bofellesskap tar beslutninger med og på vegne av personer med utviklingshemming. Tjenesteyter har som konsekvens av sin stilling og brukers avhengighet, makten i relasjonen. Det vil alltid være en maktubalanse som tjenesteyter trenger å være bevisst på i samhandlingen dem imellom. Guddingsmo (2020) viser til i sin studie at brukerne på bofellesskapet er i praksis underlagt tjenesteyternes kontroll ettersom det er dem som setter opp ukeplaner, lager regler og har tilgang til viktig informasjon som brukerne mangler (s.8). Vurderingene tjenesteyterne tar ovenfor brukeren har stor innvirkning på hvor mye selvbestemmelse brukeren ender opp med. Disse avgjørelsene og evalueringene gir tjenesteyter automatisk en makt og et ansvar. Studiet til Guddingsmo (2020) viser til at dersom tjenesteyter filtrerer innspill, initiativ og ønsker for eventuelt å godkjenne eller

underkjenne dem vil selvbestemmelsen kun bli tilsynelatende. Studiet forklarer videre at så lenge man finner seg i å opprettholde maktavernes rett til å være den som sitter med beslutningsmyndigheten, vil makten alltid være plassert hos en annen enn personen selv (s.13). Med dette til grunnlag kan beslutninger som har betydelig innvirkning på brukerens mulighet til å styre eget liv bli for vilkårlige og personavhengige. Brukeren kan som et resultat av dette miste egen identitet ved å ikke stå for egne beslutninger og bare bli fortalt hva en burde mene og synes.

Funn i Guddingsmo's studie viser til at intervjuobjektene i studiet har over tid tillært seg en holdning som underlegen og undertrykt. Underlegenheten deres er påført og lært gjennom et forsøk i å tilpasse seg overmakten mellom dem og tjenesteyter (Guddingsmo, 2020, s.14). Studien ser at det er gjennomgående fra brukerne at selvbestemmelse forstås gjennom at de kan bestemme når andre har bestemt at de får lov til å bestemme selv (s.10). Guddingsmo (2020) viser til en forståelse ved at tjenesteyterne sitter på tillatelsene og at beboerne kun får hjelp de gangene de får lov (s.12). Det skapes et maktskille mellom tjenesteyteren og brukeren, ved at tjenesteyteren sitter med den avgjørende stemmen på hvem som skal ta avgjørelsene for brukeren. Tjenesteyteren plasseres i rollen som en symbolsk portvakt, som sitter på nøklene til selvbestemmelsen (s.10).

Intervjugruppen i studiet til Guddingsmo (2020) opplever at det først og fremst er andre som sitter med retten til å bestemme, og foreta vurderinger på vegne av dem selv (s.10). Den nevnte antagelsen om at tjenesteyterne sitter på tillatelsene og at andre vet best, kan fortolkes som uttrykk for en naiv bevissthet. Guddingsmo (2020) forklarer denne teorien gjennom sine funn hvor brukerne ser på sin egen underlegenhets som naturgitt uten å sette noen spørsmålstegn til selve situasjonen (s.10). Det blir skadelig for brukerens selvtillit og troen på egne evner dersom denne holdningen blir gjentakende over tid. Pedagogen og teoretikeren Paulo Freire mener at dette er et resultat av taushets kultur. Det han legger i dette er en langvarig situasjon som er preget av at miljøene ikke er opptatt av å stille spørsmålstegn ved tingene slik det er (Freire, 2003). Ansvar ligger ikke i brukerne selv, men tjenesteytere og ledere bør jevnlig stille spørsmål til hvordan arbeidsplassen opererer. Dersom brukerne ikke blir gjort oppmerksomme på at det finnes andre alternativer, blir det ikke lett for dem å vite at man blir utsatt for noe som ikke er greit (Guddingsmo,2020, s. 10).

Artiklene legger stor vekt på det skeive maktforholdet mellom tjenesteyter og bruker, men man må på andre siden ikke unnlate brukerens hjelpebehov. Dersom tjenesteyter mister all mulighet og myndighet til å ta vurderinger knyttet til brukerens selvbestemmelse kan brukerens behov for hjelp bli oversett. Tjenesteytere som jobber på bofellesskap, skal i teorien være de best egnede til å stå for vurderingene knyttet til brukernes selvbestemmelse. Ettersom de kjenner brukernes individuelle forutsetninger og er med dem hver dag. Hvem skal ta slike vurderinger, dersom tjenesteytere på boligen blir stilt så mye spørsmål til? Dersom ansvaret eksempelvis hadde blitt overført til et overordnet forvaltningsnivå kan det resultere i at tjenestene til brukeren ikke blir tilpasset deres individuelle behov og evner. Dette er en rettighet som personer med utviklingshemming har (Barne- og familiedepartementet, 2013). Brukergruppen personer med utviklingshemming har som følge av sin utviklingshemming behov for at andre tar beslutninger for dem. Dette kan ses i lys av at de skal få mest mulig forsvarlige og tilrettelagte tjenester. Tjenesteyter kan bli stående i et krysspess mellom å sikre brukernes rett til selvbestemmelse og samtidig sørge for forsvarlig helsehjelp. Kravene som stilles til tjenesteyter kan ende opp med å havne i konflikt med hverandre, og må dermed vurderes opp mot hverandre. Tjenesteyter må ha både høy faglig og etisk standard i det sosiale arbeidet for å så langt som mulig evne å balansere disse behovene. Samtidig tar ikke normalt sett tjenesteytere slike vurderinger alene. Dette er diskusjoner som ofte blir tatt opp på personalrommet, i møter eller overlapper og reflektert kollegaer imellom.

En viktig faktor for at brukeren ikke skal bli stående i en evig avmakt og miste sin individuelle stemme til selvbestemmelse, er for tjenesteytere å lytte. Hutchinson & Sandvin (2016) presenterer i sine funn at en av intervjuobjektene i studiet uttrykte at dersom andre ikke «lytter til ting», har ikke det dem sier noen virkning (s.36). Studiet konkretiserer at det er vanskelig å utvikle en subjektiv stemme dersom man bare oppleves som et objekt for andre (s.36). Dersom noen faktisk aktivt lytter, i betydningen å anerkjenne ens subjektivitet, så gis en også tilgang til et subjektivt språk, og vinner ved det også større anerkjennelse for egen handlekraft (s.36). Ved at personer med utviklingshemming skal få et subjektivt språk og stole på egen intuisjon, er det vesentlig at den anerkjennes av andre og at man føler seg hørt.

4.4 Betydningen av ansvarsreformen

Selvbestemmelse er nå en likegyldig rett for alle mennesker. Mennesker med nedsatt funksjonsevne har ikke alltid tatt dette som en selvfølge. Før ansvarsreformen på 90-tallet

erfarte flere mennesker av denne brukergruppen utrolig traumatiske og umenneskelige forhold. *Konvensjonen om rettighetene til mennesker med nedsatt funksjonsevne* banet vei for blant annet likegyldige rettigheter, bedre boforhold, fokus på selvbestemmelse og likeverd. Studien til Melbøe et al. (2020) har sett på hvordan personer med utviklingshemming selv kjenner på egen selvbestemmelse på tvers av generasjoner. Resultatene viser at den yngre generasjonen er mindre fornøyd med egen selvbestemmelse enn den eldre. Studiet viser til at dersom man får erfaringer og muligheter som fremmer selvbestemmelse, vil man sannsynligvis bli mer selvbestemte (Melbøe et al., 2020, s.35). Den yngre generasjonen har vokst opp i et hjemmemiljø og gått på ordinær skole hvor selvbestemmelse og autonomi er sentrale verdier (Sandvin og Hutchinson, 2020). Det er derfor rimelig å anta at denne generasjonen har erfart mer selvbestemmelse enn den eldre generasjonen, og tar det som en selvfølgelig rettighet. Den yngre generasjonen er antagelig også dermed mer ærlige og er mer vant til å fortelle sin mening når de blir spurt et spørsmål. De vil mest sannsynlig kunne si ifra når noe ikke er greit eller dersom de blir urettferdig behandlet.

Intervjuobjektene i Hutchinson & Sandvins studie vokste opp i en tid preget av segregering og utstøting, hvor de lærte seg at de var annerledes og at andre bestemte over deres skjebne (Hutchinson & Sandvin, 2016, s.37). Denne eldre generasjonen understreker hvor godt de har det og hvor takknemlige de er i spørsmål om egen selvbestemmelse. Når disse spørsmålene blir stilt og de beskriver sin livssituasjon i dag blir det forklart i kontrast til institusjonstiden (Hutchinson & Sandvin, 2016, s.33). Deres takknemlighet for bedre forhold den dag i dag, kan forstås i den kontekst at de har opplevd hvor grusomme forholdene kan være. Brukerne som har erfart tiden før reformen stiller gjerne ikke spørsmål til hvorvidt de får bestemme noe særlig over eget liv, i motsetning til dagens unge voksne utviklingshemmede.

Det kan altså være slik at selv om den yngre generasjonen ytrer at de er mindre fornøyd med egen selvbestemmelse har de gjennom livet hatt en betydelig større erfaring av selvbestemmelse enn tidligere generasjoner. De har språk for, og tør altså å ytre seg om egen selvbestemmelse i større grad. Det lover godt for utviklingen og ivaretagelsen av deres rettigheter fremover. Det er dermed viktig å ikke unnlate og ta høyde for den eldre generasjonens tidligere opplevelser med lite til ingen selvbestemmelse, i det sosiale arbeidet mot ivaretagelsen av selvbestemmelse på boligen.

Som tjenesteyter er det viktig å være bevisste rundt disse forholdene og brukernes forhistorie. Brukerne som har erfart tiden før reformen og konvensjonen vil sitte igjen med erfaringer av å ikke ha muligheten til å bestemme rundt eget liv og kan raskt underkaste seg tjenesteyter. Tjenesteyter har et ansvar for at brukerne blir stilt kritiske spørsmål til egne valg for å øke deres selvstendighet og selvtillit på egne meninger. Hver enkelt bruker skal ses i henhold til egne forutsetninger og bakgrunn.

5.0 Avslutning

I denne oppgaven har jeg diskutert hvilke forhold som påvirker utviklingshemmedes ivaretagelse av selvbestemmelse. Oppgaven har blitt avgrenset til å ta utgangspunkt i relasjonell tilnærming i samhandlingen rundt selvbestemmelse, tjenesteyters foruuntatte holdninger og normer, tjenesteyterens makt og betydningen av ansvarsreformen. Drøftingen viser at det er flere forhold som har en betydning for og som påvirker ivaretagelsen av brukernes rett til selvbestemmelse.

Relasjonen mellom tjenesteyterne og brukerne er essensiell i samhandlingen hvor selvbestemmelsesretten skal bli ivaretatt. Brukeren trenger trygghet og tillit til tjenesteyteren for å uttrykke egne behov og ønsker. Det viser seg at for å opprettholde en god relasjon er det ulike forhold som må reflekteres og tas stilling til. Blant annet tjenesteyters holdninger, normer i samfunnet, turnuser, effektivitetskrav i kommunene, respekt for hverandre, lytting og maktforhold.

Man ser også en variasjon i hvilke generasjoner som opplever mest ivaretagelse av retten til selvbestemmelse. Den eldre generasjonen uttrykker mer takknemlighet ovenfor egen selvbestemmelse enn den yngre generasjonen. Det kommer frem i oppgaven at den eldre generasjonen har opplevd å ha null form for selvbestemmelse før ansvarsreformen, og at deres takknemlighet i dag må ses i kontrast til denne tiden. Den yngre generasjonen derimot er vokst opp med disse premisene og selvfølgheten over hvordan ting skal være, og har dermed høyere krav til egen selvbestemmelse.

Brukerne bør stille krav til seg selv og de rundt seg og tjenesteyterne må endre sitt syn på brukerne og anerkjenne dem som likeverdige mennesker med egne behov og selvstendige meninger. Det er en krevende situasjon å balansere alle disse forholdene faglig ettersom tjenesteytere skal gi forsvarlige tjenester og sikre rett til selvbestemmelse. Disse spenningsfeltene kan komme i kollisjonskurs. Brukerne er beboere i bofellesskap og er avhengige av veiledning og tilrettelagte tjenester av tjenesteytere. Tjenesteytere skal sørge for forsvarlig helsehjelp, og derfor bør disse forholdene bevisstgjøres og reflekteres over for at det ikke skal gå på bekostning av brukernes rett til selvbestemmelse.

6.0 Litteraturliste

- *Aveyard, H. (2019). *Doing a literature review in health and social care: a practical guide* (fourth edition.). Open university press ***108 sider**
- Barne- og familiedepartementet (2013). Meld. St. 45 (2012–2013) *Frihet og likeverd – Om mennesker med utviklingshemming*. Hentet 01. mars 2023 fra:
<https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/meld-st-45-2012--2013/id731249/?ch=1>
- *Christensen, K., & Nilssen, E. (2006). *Omsorg for de annerledes svake: et overvåket hverdagsliv*. Gyldendal akademisk. ***67 sider**
- *Dalland, O. (2020). *Metode og oppgaveskriving*. (7. utg.). Oslo: Gyldendal ***172 sider**
- *Ellingsen, E. K. (2007) *Selvbestemmelse - egne og andres valg og verdier*. Universitetsforlaget. ***75 sider**
- Fellesorganisasjonen. (2015). Yrkesetisk grunnlagsdokument for barnevernspedagoger, sosionomer, vernepleiere og velferdsvitere. Hentet fra:
<https://www.fo.no/getfile.php/1324847-1580893260/Bilder/FO%20mener/Brosjyrer/Yrkesetisk%20grunnlagsdokument.pdf>
- Fontene Forskning. (2023, 06. mars) *Om Fontene forskning*. Hentet 08. mars. 2023 fra:
<https://fontene.no/forskning/om-fontene-forskning-6.588.872285.e04e7499ee>
- *Freire, P. (2003). *De undertryktes pedagogikk*. Oslo: De norske bokklubbene. ***25 sider**
- *Grimen, H. (2008). *Profesjon og tillit*. I Molander, A., & Terum, L. I., Profesjonsstudier (pp. s. 197- 215). Oslo: Universitetsforlaget. ***30 sider**
- Guddingsmo, H. (2020). *Selvbestemmelse som gave*. Fontene forskning, 13(2), 4-17.
<https://fontene.no/forskning/selvbestemmelse-som-gave-6.584.876634.d666f77e93>

Helsedirektoratet (2015). § 1-3 Definisjoner [nettdokument]. Oslo: Helsedirektoratet (sist faglig oppdatert 01. januar 2018, lest 03. mars 2023). Tilgjengelig fra <https://www.helsedirektoratet.no/rundskriv/pasient-og-brukerrettighetsloven-med-kommentarer/alminnelige-bestemmelser/definisjoner>

Helse- og omsorgstjenesteloven. (2011). Lov om helse- og omsorgstjenester m.m. (LOV-2011-06-24-30). Lovdata. <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2011-06-24-30?q=hol>

Hutchinson, G.S & Sandvin, J.T (2016). Hva har ansvarsreformen betydd for mennesker med utviklingshemming? Fontene Forskning. Hentet 17. januar 2023 fra: <https://fonteneforskning.no/forskningsartikler/hva-har-ansvarsreformen-betydd-for-selvbestemmelse-for-mennesker-med-utviklingshemming-6.19.466424.33337a3d78>

Kittelsaa, A., Johansen, O. & Witsø, A.E. (2019). *De nærmeste – talspersoner, vaktbikkjer og støttespillere*. I J. Tøssebro (red.), Hverdag i velferdsstatens bofellesskap. Universitetsforlaget.

Linde, S. (2022). *Beslutningsstøtte for personer med utviklingshemming: En oppsummering av kunnskap*. Senter for omsorgsforskning. <https://hdl.handle.net/11250/2997370>

*Lorentzen, P. (2016). *Ansvar og etikk i miljøarbeid. En relasjonell forståelse*. 2.utg. Universitetsforlaget. Oslo. ***130 sider**

Melbøe, L., Fylling, I., Gjertsen, H. & Fedreheim, E, G. (2020). Selvbestemmelse for personer med utviklingshemming: *Kan kjønn og alder forklare noe av variasjonen?* Fontene forskning, 13(1), 32-45

NAKU (2019). Den medisinske diagnosen psykisk utviklingshemming. Hentet 22. februar 2023 fra: <https://naku.no/kunnskapsbanken/diagnose-psykisk-utviklingshemming-icd-10>

Pasient- og brukerrettighetsloven (2020). *Lov om pasient- og brukerrettigheter*. (LOV-2019- 12-20-104). Hentet 16. februar 2023 fra: <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1999-07-02-63>

Postholm, M. B. (2020). *Kvalitativ metode. En innføring med fokus på fenomenologi, etnografi og kasesstudier* (4. utgave). Universitetsforlaget.

*Skarstad, K. (2019). *Funksjonshemmedes menneskerettigheter - fra prinsipper til praksis*. Universitetsforlaget. ***121 sider**

Støren, I. (2013). *Bare søk! Praktisk veiledning i å gjennomføre en litteraturstudie* (6. utgave). Cappelen Damm Akademisk. ***35 sider**

Sverdrup, S. (2020). *Bachelor- og masteroppgaver i sosial- og helsefag. Råd og vink. Skritt for skritt*. Cappelen Damm. ***136 sider**

Thidemann, I. J (2019). *Bacheloroppgaven for sykepleierstudenter: Den lille motivasjonsboken for akademisk oppgaveskriving*. Universitetsforlaget. Oslo. ***121 sider**

*Valgfritt pensum: 1020 sider.